

Katarzyna Milewska *

CMENTARZE WOJSKOWE Z OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ NA TERENIE GMINY SZADEK**

Pod pojęciem cmentarza wojennego rozumie się „*obiekt samodzielny lub wspólny z poległymi żołnierzami innych formacji lub narodowości, cywilnych organizacji zbrojnych czy ofiar terroru. Jest on zawsze obiektem ogrodzonym oraz ma własne alejki drogi i elementy dekoracyjne. Na cmentarzu wojennym chowa się żołnierzy lub osoby cywilne poległe w działaniach zbrojnych*”.¹ Cmentarze wojskowe to natomiast te, na których spoczywają tylko żołnierze.

Cmentarze wojskowe zaczęły powstawać dopiero w XX w. Dawniej poległych na polach bitew grzebano bezpośrednio na pobojowiskach. Po wielkich bitwach zawierano parodniowy rozejm, by pochować zabitych. Zmarłych z różnych armii starano się grzebać w osobnych grobach i kwaterach. Los sprawił, że Polacy walczyli na przeciwnych frontach, a ich ciała znalazły się w grobach niemieckich, austriackich i rosyjskich. Cmentarze z I wojny światowej uległy poważnej dewastacji w ciągu ostatnich dziesięcioleci, zarosły trawą, krzakami, lasem. Od niedawna dopiero zaczęły budzić większe zainteresowanie i podjęto próby ich renowacji oraz objęto opieką.

Oprócz dużych i znanych nekropoli nie wolno nam zapominać o tych tworzonych w czasie trwania działań wojennych w miejscach do tego nieprzeznaczonych. Wynikało to głównie z potrzeby szybkiego chowania zabitych, których nie można było przenieść na zwykły lub specjalnie utworzony cmentarz. Polska pełna jest takich miejsc, tworzonych „doraźnie” na polach, przy

---

* Katarzyna Milewska jest asystentką w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej Uniwersytetu Łódzkiego.

** W artykule wykorzystano fragmenty pracy magisterskiej Agnieszki Kaźmierskiej Pt. *Cmentarze jako element zagospodarowania przestrzeni w gminie Szadek*, wykonanej w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej UŁ, pod kierunkiem prof. T. Marszał w 2004 r.

¹ E. Pawłowski, *Księga pochowanych żołnierzy polskich w II wojnie światowej*, t. 1., Pruszków 1993.

drogach, na podwórkach.² Cmentarze wojskowe mają najczęściej charakter instytucjonalny, są tworzone z mocy przepisów prawnych i oddane pod opiekę społeczeństwa.³

Przestrzeń cmentarza wojskowego i układ mogił cechuje zasada żołnierskiego ładu i dyscypliny. Jednakowe groby lub tablice równo ustawione w rzędy i symetrycznie rozplanowane na cmentarzu dowodzą tego, że nie ma tu lepszych ani gorszych, wszyscy byli żołnierzami i polegli żołnierską śmiercią.

Geneza cmentarzy z I wojny światowej na terenie gminy Szadek

Udany zamach na następcę tronu austro-węgierskiego Franciszka Ferdynanda, dokonany 28 czerwca 1914 r. przez grupę spiskowców serbskich, doprowadził do (i tak już od dawna spodziewanego) starcia między dwoma imperiami. Austriackie wojska, podlegane przez sojusznika niemieckiego, parły do rozprawy z Serbią, którą obwiniano za zamach. Konflikt austro-serbski w dwa miesiące przerodził się w wojnę ogólnoeuropejską.⁴ Nikt się też nie spodziewał, iż okolice Szadku staną się wkrótce miejscem walk w nadchodzącej wojnie.

2 sierpnia 1914 r., drugiego dnia po wypowiedzeniu wojny Rosji, oddziały carskie opuściły tereny nadgraniczne, w tym Wieluń i Sieradz, wycofując się w stronę Wisły, to zachęciło z kolei Niemców do zajęcia tych obszarów. W sierpniu teren ten wielokrotnie przechodził z rąk do rąk. Jak wspomina ks. W. Pogorzelski „w okolicy odbyła się większa potyczka pod Szadkiem oraz potyczki z Rosjanami pod Zduńską Wolą i Widawą. Rannych przewożą do szpitala sieradzkiego obróconego na szpital wojskowy”.⁵

W połowie września Rosjanie odnieśli sukces na lewym skrzydle frontu i zaczęli się przygotowywać do ofensywy na Śląsk i

---

² Dowodem na to są dzisiejsze prace ekshumacyjne prowadzone przez fundację „Pamięć” w całym kraju, w wyniku których szczątki są przenoszone na specjalnie przygotowane nekropolie.

³ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996.

⁴ J. Buszko, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1986.

⁵ D. Dąbrowski, *Śladami operacji łódzkiej 1914 r. po okolicy Szadku*, [w:] „Na sieradzkich Szlakach” 1995, nr 3(39).

Wielkopolskę, a później w głąb Niemiec. We wrześniu Niemcy i Austro-Węgry przygotowali kontrofensywę w kierunku Dębłina i Warszawy, ale nie spełniła ona założonych oczekiwań. Z kolei Rosjanie przystąpili do uderzenia w kierunku Wielkopolski i Śląska, które zostało uprzedzone przeciwuderzeniem niemieckim z Torunia na południe i z Kalisza na wschód. Obie armie po raz kolejny znalazły się na ziemi łódzkiej. 2 listopada oddziały 2 i 5 armii rosyjskiej osiągnęły linię Uniejów–Łask–Rozpsza. W tym czasie Rosjanie byli na linii Kutno–Uniejów–Sieradz–Radomsko.

Uderzenie niemieckie pod Włocławkiem rozpoczęło „operację łódzką” 11 listopada 1914 r. Według niemieckiego planu operacyjnego, celem było zdobycie przez 9 armię Łodzi oraz okrążenie 2 i ewentualnie 5 armii rosyjskiej. Korpus jazdy gen. Formmela przekroczył Wartę 16 listopada i zmusił do odwrotu kawalerię rosyjską. Za nim przemieszczała się piechota z korpusu Poznań. Osią działań stały się drogi: Warta–Szadek i Sieradz–Zduńska Wola. Rozpoczęły się ciężkie walki pozycyjne w okolicy Szadku, trwające do końca listopada. Front przebiegał w tym czasie wzdłuż linii Widawa–Zduńska Wola–Szadek, a następnie łukiem w okolicy Łobudzic do Lutomińska. Przeciwko rosyjskim oddziałom XIX korpusu i 2 dywizji syberyjskiej walczyły niemieckie oddziały korpusu Poznań oraz 38 dywizji piechoty. Tereny na wschód od Szadku wciąż znajdowały się w rękach Rosjan. Dopiero kolejne uderzenie Niemców 1 grudnia w rejonie Szadku i Łasku przesunęło Rosjan poza linię Lutomińsk–Chechło–Dłutów. Linię tę osiągnęli dopiero 6 grudnia po walkach niemal o każdą wieś (np. Górna Wola płonęła trzykrotnie). Plan Niemców nie został do końca osiągnięty, wprawdzie zdobyto Łódź, nie udało się jednak rozbić 2 armii rosyjskiej. Ziemie zajęte przez Niemców zostały pod ich okupacją do końca wojny.⁶

Po walkach pozostały widoczne ślady w postaci rowów i umocnień oraz cmentarzy i mogił wojskowych.

Na obszarze dzisiejszej gminy Szadek znajdowało się najprawdopodobniej 10 cmentarzy i 2 mogiły zbiorowe (po jednej na cmentarzu ewangelickim w Szadku i Łobudzicach) z okresu walk w listopadzie i grudniu 1914 r. Możliwe, że wiele pojedynczych mogił nigdy nie zostanie odnalezionych.

---

⁶ Tamże.

Zaraz po walkach, miejscowa ludność przy udziale Niemców zajęła się grzebaniem poległych i zakładaniem cmentarzy. Sporządzono w tym czasie plany tych miejsc, które zachowały się w archiwum w dobrym stanie wraz z listami poległych (imię, nazwisko, stopień wojskowy, jednostka i data śmierci). Urządzenie cmentarzy wojennych było skromne, ogrodzenie było najczęściej z betonowych lub drewnianych słupków albo po prostu robiono obwałowanie ziemne. Płyty nagrobne wszystkie jednakowe z inskrypcjami dotyczącymi poległych, tylko żołnierze wyżsi rangą mogli liczyć na osobną mogiłę. Do dzisiaj zachowały się trzy cmentarze i mogiły zbiorowe na cmentarzach ewangelickich, większość została zlikwidowana podczas ekshumacji w 1938 r.

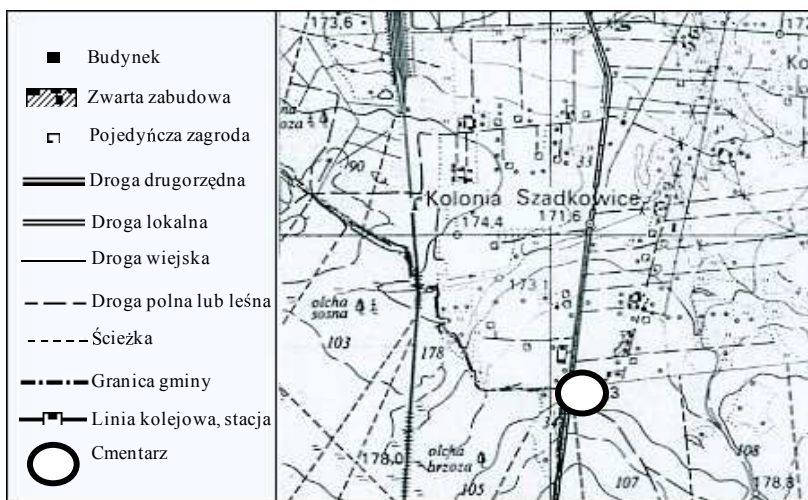
Cmentarze i mogiły zbiorowe z czasów I wojny światowej, które się znajdują w gminie Szadek, można podzielić na dwie kategorie. Pierwsza to te, które zostały odnowione w 1991 r., druga zaś grupa to zlikwidowane po 1938 r. Przeprowadzono wtedy ekshumacje większości mogił, a szczątki zostały przeniesione na inne, istniejące już w tej okolicy, cmentarze.

Cmentarze istniejące

Szadkowie

Cmentarz z I wojny światowej położony jest na skraju lasu, za wsią, po wschodniej stronie asfaltowej drogi nr 473 z Szadku do Zduńskiej Woli (rys. 1). Od północy sąsiaduje z gruntami uprawnymi (oddzielony od nich jedynie wąskim pasem drzew), od wschodu i południa otoczony jest lasem. Teren cmentarza jest płaski, a jego powierzchnia wynosi 0,029 ha. Ma kształt prostokąta o wymiarach 24 m na 14,5 m.

Cmentarz ma układ regularny, z nagrobkami ułożonymi w rzędach. Pierwotnie wydzielone były trzy kwatery, dwie mniejsze ułożone względem siebie symetrycznie, o wymiarach 4,5 x 2,5 m i jedna większa o wymiarach 12 x 2,5 m (rys. 2). Pochowanych było tu wówczas 20 żołnierzy armii niemieckiej i 1 żołnierz armii austro-węgierskiej, poległych 21, 30 listopada i 1 grudnia 1914 r.

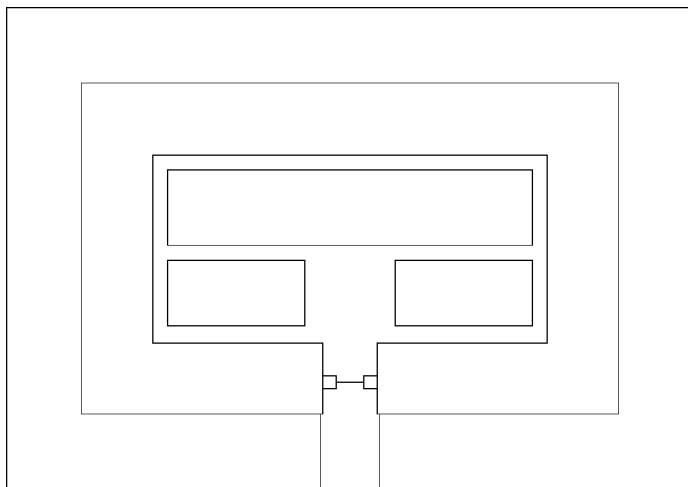

Rys. 1. Usytuowanie cmentarza w Szadkowicach na tle szlaków komunikacyjnych

Źródło: opracowanie własne, mapa topograficzna 1 : 25 000

Pierwotny układ został nieco zmieniony w 1938 r., kiedy po ekshumacji przeniesiono tu razem z nagrobkami szczątki żołnierzy z okolicznych miejscowości, m. in. Wilamowa, Górnej Woli i być może z cmentarza w Boczkach. Także zgromadzone w południowej i wschodniej części cmentarza tablice i krzyże oraz dwie płyty umieszczone po bokach obelisku pochodzą z innych nekropoli (m. in. z Czech, Krobanowa, Kęszyc). Czy w rzeczywistości pochowano tu żołnierzy z wyżej wymienionych miejsc, czy tylko umieszczono płyty nagrobne, nie wiadomo.

Osć cmentarza stanowiła alejka o szerokości 2 m (obecnie zarośnięta trawą oraz podrostami drzew, nieczytelna). Przy wejściu widać fragmenty bramy o szerokości 1 m, po której zachowały tylko dwa betonowe, półmetrowe słupki. Identyczne są porozstawiane w odstępach od 2,40 do 3,20 m wzdłuż południowej, zachodniej i północnej granicy cmentarza.

Rys. 2. Szkic sytuacyjny cmentarza w Szadkowicach z 1926 r.

Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Pierwotnie były prawdopodobnie połączone łańcuchami, teraz są jedynym śladem po ogrodzeniu. (rys. 3)

Zachowały się 22 tablice nagrobne (o wymiarach 30 x 50 cm, rozmieszczone co 60–65 cm) z nazwiskami poległych i jednostką, w której służyli, umieszczone w dwóch oddalonych od siebie o 1,30 m rzędach. Niestety upływ czasu zaciera znajdujące się na nich napisy, które w części są już nie do odczytania. Z tablic ustawionych pionowo wzdłuż południowej i wschodniej krawędzi cmentarza czytelnych zostało tylko 5 (fot. 1 i 2).

Jak wynika z dostępnych informacji, na cmentarzu pochowanych jest obecnie co najmniej 59 żołnierzy z batalionu Rawicz, Poznań i Coblenz, zarówno Niemców, jak i Polaków służących w armii niemieckiej (tabl. 1).

Fot. 1. Tablica na cmentarzu w Szadkowicach z nazwiskiem Reinhard Slenger
(na rys. 3 oznaczona numerem 23)

Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

Fot. 2. Tablica grobu zbiorowego (na rys. 3 oznaczona numerem 27) oraz
kamienny krzyż (oznaczony numerem 28) na cmentarzu w Szadkowicach

Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

Tablica 1. Napisy na płytach nagrobnych, znajdujących się na cmentarzu w Szadkowicach (numeracja zgodna z rys. 3)

1	Wehrm Paul Beÿer 2 Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl. 48 † 20. Nov. 1914
2	Unterofiz. Hermann Seiferl 2. Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl. 48 † 20. Nov. 1914
3	<i>(napis nieczytelny)</i>
4	Ein Kamerad vom 3 mob. Ldstm. Inf. Batl. Coblenz † 21. Nov. 1914
5	Ldstm Hermann Paufe 4 Komp. Ldstm. Inf. Batl. Posen III † 21. Nov. 1914
6	Ldstm. Michael Fornalkiewicz 3 Komp. Ldstm. Inf. Batl. Posen III † 21. Nov. 1914
7	Ein Kamerad vom 3 mob. Ldstm. Inf. Batl. Coblenz † 21. Nov. 1914
8	 <i>(płyta z krzyżem)</i>
9	Ldstm. William Ruramski I Komp. Ldstm. Inf. Batl. Kattowiz † 21. Nov. 1914
10	Master Kamerad vom Kuk.... Iac....1..5..... † 1914
11	Kasimir Naglak Komp.1 Ldst. Inf. Batl. Rawitsch
12	Willi Lizkfeld Inf. Rat. 1914
13	Ein Kamerad vom Ldstm. Inf. Batl. Neusalz † 21. Nov. 1914
14	Ein Gefreiter vom Ldstm. Inf. Batl. Neusalz † 21. Nov. 1914
15	Ein Kamerad vom Ldstm. Inf. Batl. Neusalz † 21. Nov. 1914
16	Ldstm. Friedrich Steinbüchel 4 Komp. 3. mob. Ldstm Inf. Batl. Coblenz † 21. Nov. 1914
17	Unterofiz. Gustaw Reinert 2. Komp. Ers. Batl. Ldw. Inf. Rgl. 19 † 21. Nov. 1914
18	Unterofiz. Johan Nabor 4 Komp. Ldstm. Inf. Batl. Posen III † 21. Nov. 1914
19	Ein Gefreiter vom Ldstm. Inf. Batl. Neusalz † 21. Nov. 1914
20	Ldstm. Theodor Becker 1. Komp. 3. mob. Ldstm Inf. Batl. Coblenz † 21. Nov. 1914
21	.....izerelaw Rudolf Strebel I Komp. Ers. Batl. ....Inf. Reg 19
22	Gen. Karl Mania, 20 Nov. 1914, 3 Komp. Ldsm. Inf. Batl. Posen 3 und Kameraden
23	Wehrm. Reinhard Slenger 2. Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl. 41 † 22. Nov. 1914
24	Underofiz. Ludwig Gühl ....Komp. Inf. Rgl. 14 20. Nov. 1914
25	Wehorm Hugo Pollmet 1. Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl.48

26	Ein deutscher Krieger † Nov. 1914
27	 Geh Ribbe Geir Bluzke Fnilier Badura 4. Komp. Funiher Rgl 34 Wehrm Herman Schmidt 3 Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl. 48 Wehrm Emil Remh Wolf 1 Komp. Ldw. Brig. Ers. Batl. 48 Rest Heuschemer 12 Komp. Inf. Rgl. 42 † 30. Nov. 1914
28	<i>(napisy nieczytelne)</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

W południowo-wschodniej części cmentarza znajduje się kamienna płyta o wymiarach 1,20 x 2,35 m, przykrywająca zapewne zbiorową mogiłę. Jest ona podzielona na 3 części. Na pierwszej widniały, obecnie już zupełnie nieczytelne, nazwiska pochowanych tu żołnierzy, część środkowa jest ozdobiona motywem sztandaru przewieszonego przez drzewiec zwieńczony buławą (?), ostatnia zaś jest gładka.

Cmentarz odnowiono i oczyszczono w 1991 r., nie zachowując pierwotnego układu mogił. Wówczas także na środku cmentarza postawiono granitowy obelisk o wysokości 1,5 m z wyrytym napisem „1914” i krzyżem (fot. 3). Zaraz po przeprowadzonej renowacji układ cmentarza był czytelny, napisy na nagrobkach wyraźne. Teraz, po kilkunastu latach, w ciągu których nikt nie dbał o ten obiekt, teren zarósł trawą i samosiewnymi podrostami drzew, a przebieg alejek uległ zatarciu.

Na cmentarzu nie ma obiektów wpisanych do rejestru zabytków, ale wszystkie mogiły mają znaczenie historyczne. Brak jest ewidencji całości cmentarza. Pierwszy plan cmentarza został najprawdopodobniej sporządzony 19 września 1926 r., ta bowiem data widnieje na dokumentach niemieckich znajdujących się w Archiwum Państwowym w Sieradzu.

Fot. 3. Teren cmentarza w Szadkowicach (widoczny obelisk, słupki ogrodzeniowe oraz płyty nagrobne)

Źródło: www.szadek.net

Las Szadkowski

Cmentarz jest zlokalizowany na zachód od wsi Tarnówka, we wschodniej części lasu szadkowskiego, ok. 1,5 km na północ od drogi nr 710 Szadek–Lutomiersk (rys. 4). Jego odnalezienie nastęrcza pewnych problemów, gdyż nie jest widoczny ani oznaczony w jakikolwiek sposób. Jedynie skupisko sosen wyższych od otaczającego je lasu może stanowić element wyróżniający. Nie jest on także dostępny z żadnej drogi (od najbliższej drogi gruntowej oddziela go pole i las).

Cmentarz miał kształt czworoboku o wymiarach 20 x 20 m, i powierzchni 0,04 ha. Na planie archiwalnym (rys. 5) widoczne są wydzielone trzy kwatery, dwie mniejsze, ułożone względem siebie symetrycznie o wymiarach 5 m x 2 m i 7,5 x 2 oraz jedna większa, nad nimi, o wymiarach 15 x 2 m.

Rys. 4. Usytuowanie cmentarza w Lesie Szadkowskim na tle szlaków komunikacyjnych

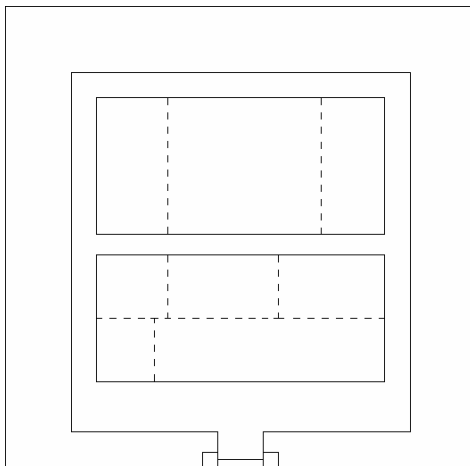
Źródło: opracowanie własne, mapa topograficzna 1: 25 000

Według danych z Wydziału Polityki Społecznej Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi⁷ było tu pochowanych 63 żołnierzy niemieckich poległych w dniach 20–21 i 30 listopada

⁷ Na mocy ustawy o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r. (Dz U RP 1933, nr 39, poz. 311), rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 23 października 1936 r. (DzU RP 1936, nr 85, poz. 595) oraz ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (DzU 2000, nr 23, poz. 295) wydział prowadzi wojewódzką ewidencję grobów i cmentarzy wojennych (z okresów walk o niepodległość i zjednoczenie państwa polskiego, I wojny światowej, II wojny światowej) i wojewódzką ewidencję pochowanych w grobach wojennych osób wojskowych, poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych oraz wydaje zezwolenia na ekshumacje z grobu wojennego i przydziela gminom dotacje celowe z budżetu państwa na sprawowanie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi.

1914 r.⁸ Po ekshumacji i przeniesieniu tu w 1938 r. zwłok z mogił zbiorowych z Rzepiszewa i Tarnówki spoczywa na nim nie mniej niż 157 żołnierzy.⁹

Według informacji p. Bryła z Rzepiszewa, cmentarz znacznie ucierpiał w 1945 r., kiedy to żołnierze Armii Czerwonej „rozstrzelowali” płyty nagrobne.

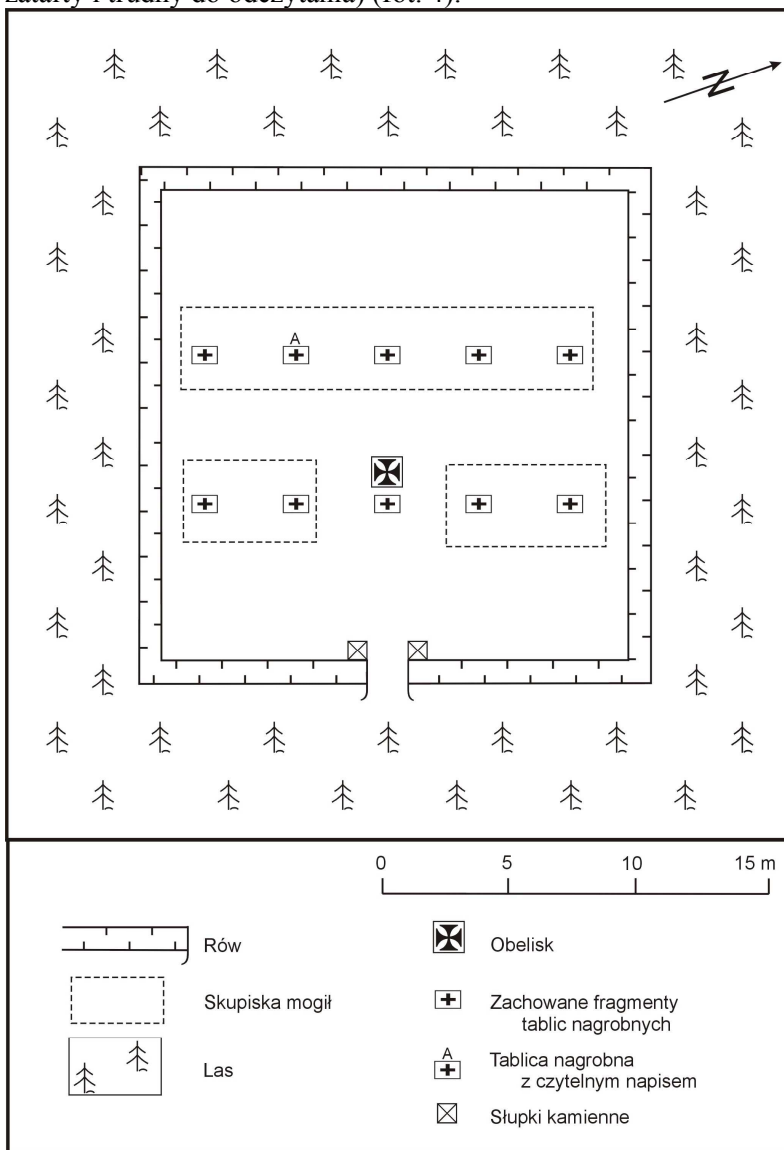
Rys. 5. Szkic sytuacyjny cmentarza w Lesie Szadkowskim z 1926 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Obecny stan cmentarza pozwala stwierdzić, że zachowany został jego kształt (rys. 6), natomiast wielkość kwater jest niemożliwa do określenia, ponieważ cały teren jest gęsto zarośnięty podrostami drzew, krzewami oraz zielskiem. Z pewnym trudem można odnaleźć pozostałości 10 płyt nagrobnych, rozmieszczonych w ok. 2,20 m odstępach. Niestety tylko jedna z nich zachowała się

⁸ Nazwiska osób pochowanych na cmentarzu uzyskane z materiałów archiwalnych: Pion. Bauner Johann Ldw, Pion. Kp. 19; Ers. Res. Sigert Herman 2/Ers. Batl. R. J. R. 19; Musk. Czech Jgnatz 2/Ers. Batl. R. J. R. 19; Whrm. Nosuta Samuel 4/Ers. Batl. R. J. R. 19; Vze. Fldw. Von der Maaseen Ludwig Ldst. J. Batl. Aachen; Utffz. Kempff Karl Ldst. J. Batl. Aachen; Ldst. Konen Karl Ldst. J. Batl. Aachen; Ldst. Schweitzer Kornelius Ldst. J. Batl. Aachen; Ldst. Dress Joseph Ldst. J. Batl. Aachen; Claus 2/ Btl. Inf. Ers; Ers. Klesse Paul 4/ Res. Rgt. 2 Rosen oraz 19 żołnierzy niezidentyfikowanych.

⁹ D. Dąbrowski, *op.cit.*

w fragmencie, na którym widniał napis (w znacznym stopniu już zatarty i trudny do odczytania) (fot. 4).

Rys. 6. Zagospodarowanie cmentarza w Lesie Szadkowskim
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Fot. 4. Fragment tablicy nagrobnej (na rys. 6 oznaczonej literą A) na cmentarzu w Lesie Szadkowskim (napis o treści: „... Kless..... t Herman Dre..... 4 Komp. Ers. Batl. Res. Inf. Regt. 19 f 30. Nov. 1914”)

Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

Dominantę stanowi obelisk wykonany z granitu o wysokości ok. 110 cm z napisem „1914” i krzyżem (fot. 5). Został on po renowacji w 1991 r. ustawiony na wprost głównej alejki. Ogrodzenie cmentarza nie istnieje, zachował się jedynie rów wyznaczający granice nekropolii oraz dwa słupki o wysokości 85–90 cm, wymurowane z kamieni, stanowiące pozostałość po bramie.

Jak już wspomniano, cały teren gęsto zarośnięty podrostami topoli, osiki oraz krzewami kruszyny zwyczajnej i wiązu polnego wymaga gruntownych prac porządkowych.

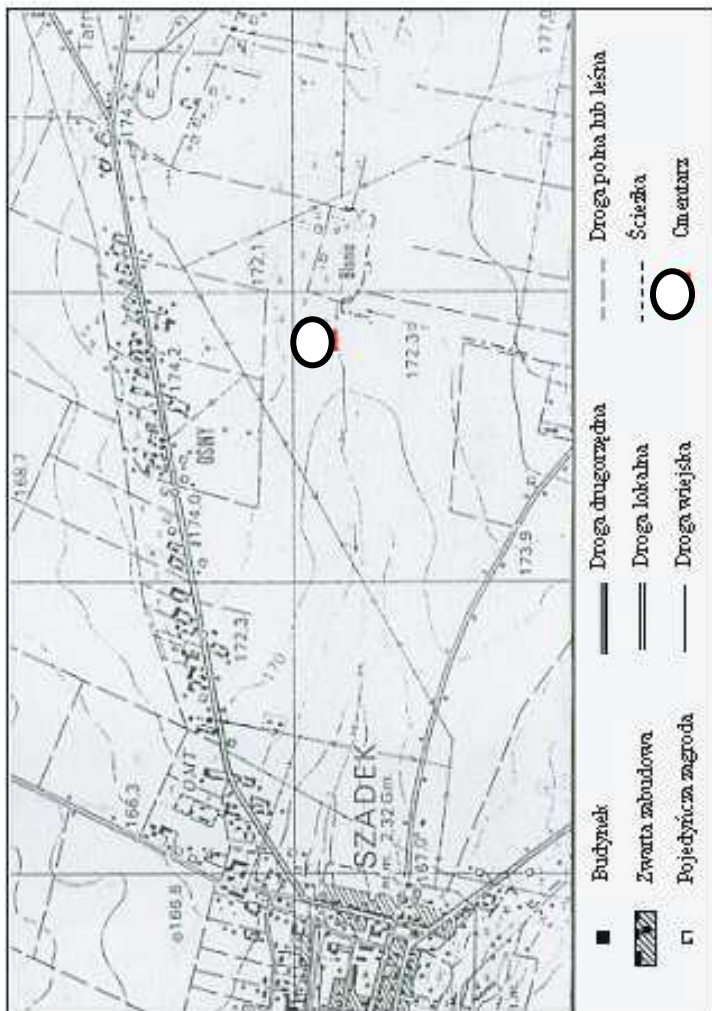
Fot. 5. Obelisk z 1991 r. na cmentarzu w Lesie Szadzkowskim
Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

Osiny

We wsi Osiny znajduje się kurhan z I wojny światowej. Położony jest pośród łąk i pól uprawnych, ok. 750 m na południe od drogi nr 710 Szadek–Lutomiersk (rys. 7). Miejsce to jest widoczne już z drogi dzięki charakterystycznym topolom i usypanemu wzniesieniu na środku pola.

Ogólna powierzchnia kurhanu wynosi 0,04 ha; ma on ok. 12 m długości i 4 m szerokości. Wysokość względna ok. 3 m (fot. 6). Otoczony jest rowem. Był prawdopodobnie również ogrodzony – zachowały się 3 betonowe słupki o wysokości około 1 m (rys. 8).

Kurhan porośnięty jest trawą i krzewami róż. Rosną na nim także 4 topole czarne z odmiany piramidalnej.

Rys. 7. Usytuowanie kurhanu w Osinach na tle szlaków komunikacyjnych
 Źródło: opracowanie własne, mapa topograficzna 1 : 25 000

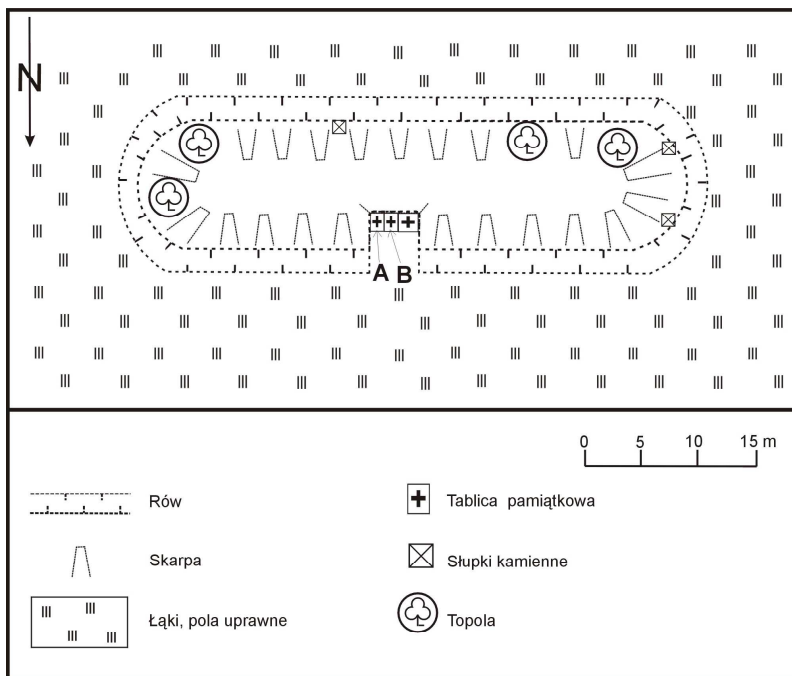
Na północnej stronie kurhanu umieszczone są dwie pamiątkowe tablice o wymiarach 60 x 120 cm, wykonane z betonu, z wrytymi nazwiskami 37 żołnierzy poległych 21 listopada 1914 r. (tabl. 2)¹⁰.

Fot. 6. Widok na kurhan w Osinach
Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

---

¹⁰ Pozostałe nazwiska umieszczone na liście z Archiwum Państwowego w Sieradzu: Ers. Res. Hugo Grosser 4 Ers. Btl. R. J.R. 19; Ers. Res. Valentin Rolski 1 Ers. Batl. J. Rgt. 37; Whrm. Hermann Karl Müller 4. Ers. Batl. Gren. Low. R. 100; Ers. Res. Robert Karl Kohl 4 Ers. Batl. Gren. L. Rgt. 100; Gren. Otto Bruno Reinhardt; Whrm. Wilhelm Karl Hoffmann 1 Ers. Batl. Gren. Ldw. R. 100; Musk. Johann Berlinski 3 B. R. J. R. 19; Franz Mania; Musk. Prits Barm; Whrm. Hermann Priebe 3 Ers. Batl. R. J. R. 19; Musk. Mathias Jonsezak 3 Ers. Batl. R. J. R. 19; Musk. Hypolit Konkowski 3 Ers. Batl. R. J. R. 19; Whrm. Johann Gapinski Kp. Btl. Gahler; Ers. Res. Josef Hübner 3 Ers. Batl. R. J. R. 19; Ers. Res. Michael Korneczny 4 Ers. Batl. R. J. R. 19; Whrm. Robert Sechner 1 J. R. 37; Ers. Res. Karl Sappelt 4 Ers. Batl. J. R. 19; Ers. Res. August Rother 1 Ers. Batl. J. R. 19; Whrm. Hermann Blümel 8 J. R. Brig. Doussin; Utfz. Ernst Schwarz 8 J. R. Brig. Doussin; Ers. Res. Gustav Augustin 2 Ers. Batl. J. R. 47; Ers. Res. Hermann Finger 5 J. R. Brig. Doussin; Whrm. Karl Czaja; Whrm. Martin Adamski; Rekr. Johann Srama J. R. 24; Musk. Göbel 10 J. R.; Musk. I. Bittner J. R. 154 oraz 15 żołnierzy niezidentyfikowanych.

Rys. 8. Zagospodarowanie kurhanu w Osinach

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Tablica 2. Nazwiska wyryte na tablicach umieszczonych na kurhanie w Osinach (oznaczenia tablic zgodnie z rys. 8)

Tablica A

Offiz.Stellv Ludwig Dienst
 4 Komp.Ldstm, Inf. Batl. Trier
 Musketier Paul Sekulka
 Musketier Max Guczyn
 Musketier Jagnatz Kupczyk
 Ers. Res. Paul Kuhn
 Ers. Res. Fritz Baumert
 Ers. Res. Heinrich Ilgner
 Ers. Res. Herman Chaussy
 Musketier Thomas Wachalski
 Musketier Franz Rutzki
 Ers. Res. Paul Otto
 Ers. Res. Paul Whtwern

Tablica B

Gefr. Wilhelm Thuntke
 Werhm. Alex Wilczak
 Musketier thomas Giernaczki
 2 Komp. Ers. Batl.
 Res. Inf. Rgt. 19
 Ers. Res. Robert Kahl
 Ers. Res. Paul Weimann
 Werhm. Alfons klenner
 Musketier Gustaw Kruschel
 Ers. Res. Alfred Thomaschewski
 Musketier Ludwig Batura
 Musketier Ludwig Wrusch
 Musketier Ignatz konieczny

Werhm. Hermann Wagner
Werhm. Karl Gunzel
Musketier Adalbert Sallach
Musketier Joseph Kryś
Musketier Martin Augustyniak
1 Komp. Ers. Batl. Res.
Inf. Rgt. 19
Musketier Stanislaus Lesniarek
2 Komp. Ers. Batl. Res. Inf. Rgt. 19
† 21 November 1914

Ers. Res. Richard Tschentscher
Musketier Johann Drygas
Musketier Valentin Kurzawski
Musketier Valentin Balog
Musketier Stephan
Malaczkiwicz
Unteroffz. Karl Bransk (Brandt)
Ers. Res. Kurt Hoffmann
Werhm Paul Kömer
3 Komp. Ers. Batl. Res.
Inf. Rgt. 19
† 21 November 1914

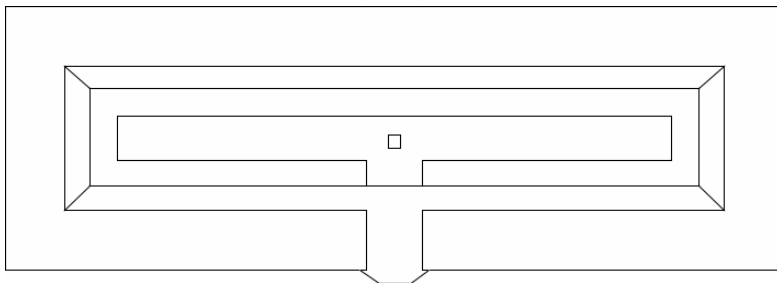
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Tablice umieszczone są na murze o wysokości ok. 2,5 m, wzniesionym z kamieni. Pierwotnie były cztery tego typu płyty, ale dwie uległy zniszczeniu. W miejsce brakujących umieszczono podczas renowacji w 1991 r. z inicjatywy ówczesnego wojewody Andrzeja Ruskowskiego płytę pamiątkową o wymiarach 140 x 120 cm z dużym napisem „1914” i krzyżem. (fot. 7).

Fot. 7. Tablice z nazwiskami na cmentarzu w Osinach

Źródło: zdjęcie www.szadek.net

Rys. 9. Szkic sytuacyjny kurhanu w Osinach z 1926 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Jak wynika z danych pochodzących z Archiwum Państwowego w Sieradzu i Wydziału Polityki Społecznej Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi w rzeczywistości spoczywa tu 79 żołnierzy Armii Niemieckiej poległych w listopadzie 1914 roku. Wśród pochowanych jest wielu polskich nazwiskach, m. in. Giernacki, Kupczyk, Wachalski, Kurzawski, Leśniarek.

Wał jest w dobrym stanie, ale wymaga stałej opieki. Na terenie gminy Szadek jest to jedyny tego typu obiekt ku czci ofiar I wojny światowej.

Zlikwidowane cmentarze

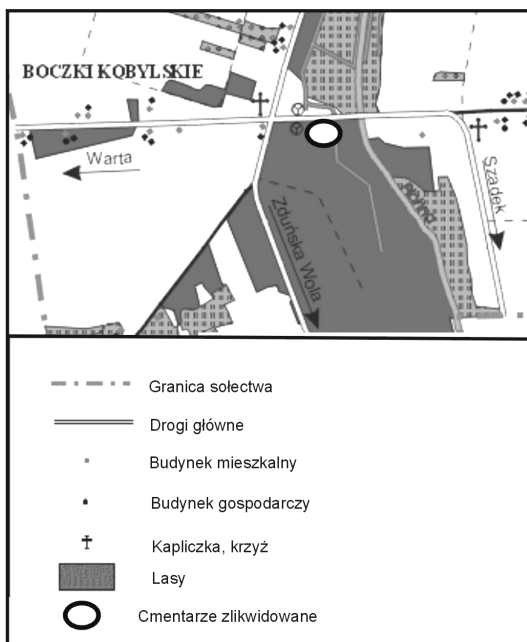
Oprócz 3 opisanych na obszarze gminy Szadek zlokalizowanych było jeszcze 8 cmentarzy z I wojny światowej. Uległy one likwidacji w 1938 r. Przeprowadzono wówczas ekshumacje a szczątki przeniesiono na inne nekropole znajdujące się w okolicy.

Pierwszy cmentarz położony był na wschód od wsi Boczki, w lesie, po prawej stronie drogi do Szadku (rys. 10).

Była to mogiła zbiorowa 26 żołnierzy niemieckich, poległych w listopadzie 1914 r.¹¹ Uwagę zwracają dwa polskie nazwiska

¹¹ Nazwiska pochowanych żołnierzy (na podstawie dostępnych dokumentów archiwalnych): Ldstr. Sowinski Simon Ldster Inf. Batl. Schrin; Gefr. Schmidt Willi 4 Esk. Ulan. Rgt. 10; Ldstr Kruger Wilhelm 4 Ldster Inf. Batl. Munster II; Ldstr Krajewski Joseph 3 Ldster Batl. Neysalz ; Gefr. Janichen Gustaw 2 Brig Ers. Batl. 9; Ers. Res. Seelinger Adolf Ers. Batl. Res. Inf. Rgt 19; Res. Reitz Franz 3 Mob. Ldstr. Inf. Batl. Coblenz; Ers. Res. Hertzog Adam 4 Ers. Ldw. Inf. Batl.19;

umieszczone w wykazie osób, które były tu pochowane: Szymon Sowiński i Józef Krajewski.

Rys. 10. Miejsce zlikwidowanego cmentarza w Boczkach
Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy 1: 25 000

Z planu znajdującego się w Archiwum Państwowym w Sieradzu (rys. 11) wynika, że mogiła ta miała 11 m długości i 3,5 m szerokości, a wydzielona jedna główna kwatera miała wymiary 8,5 x 2 m.

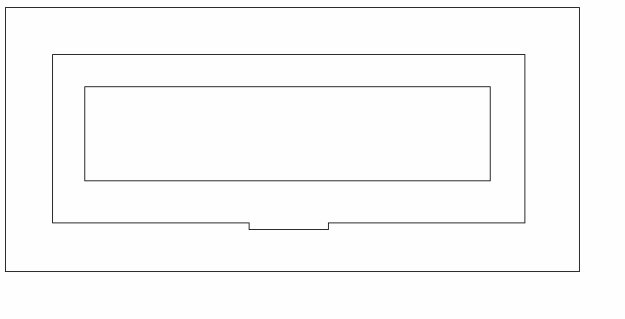
Wydobyte podczas ekshumacji szczątki przeniesiono na cmentarze do Lasu Szadkowskiego lub Szadkowic.¹²

We wsi Rzepiszew były dwa miejsca pochówków poległych żołnierzy z I wojny światowej – jeden położony w lesie (na rys. 14 oznaczony literą A), drugi na polu (B). Kwatera w lesie znajdowała

Ldstr Pflieger Wilhelm 3 Ldstr Inf. Batl. Neusalz; Ldstr Klopsch Hermann 3 Ldstr Inf. Batl. Neusalz; Vizefeldw Grundtner Max 5 Esk. Ulan. Rgt. 17 (oraz 15 żołnierzy niezidentyfikowanych).

¹² D. Dąbrowski, *op.cit.*

się na północny wschód od wsi Rzepiszew (w Koloni Antoniew), około 2 km od drogi Łobudzice-Rzepiszew, za domem nr 1, na skraju lasu. Był to grób masowy o wymiarach 7,5 x 4,5 m. Pochowano w nim 17 żołnierzy niemieckich poległych 21 i 30 listopada 1914 r.¹³ (rys. 12).

Rys. 11. Szkic sytuacyjny cmentarza w Boczkach z 1926 r.

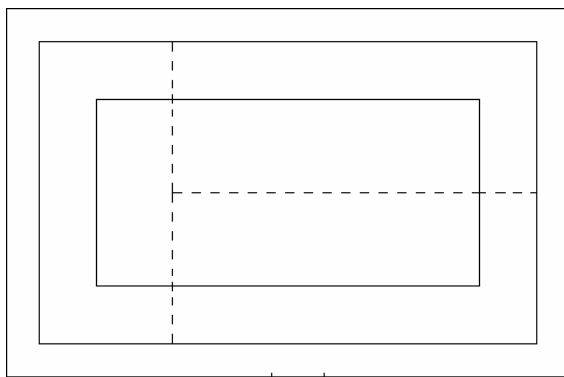
Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Drugi grób zbiorowy, o wymiarach 13 x 4,5 m (rys. 13) zlokalizowany był w polu, po lewej stronie drogi do Łobudzic przed domem nr 8, za groblą. Pochowano w nim 44 żołnierzy niemieckich¹⁴ (w tym 39 z batalionu piechoty Samter) poległych 30

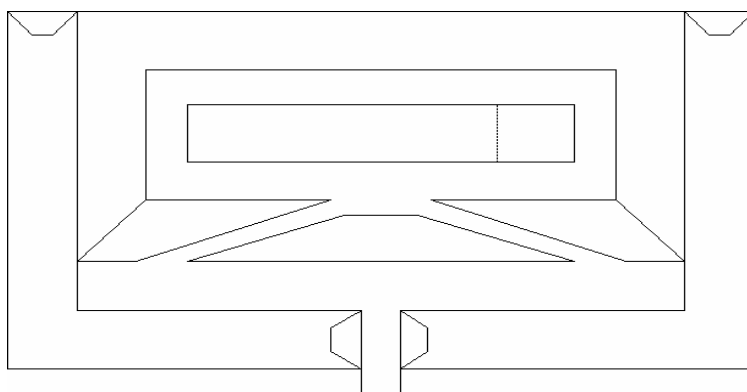
¹³ Nazwiska pochowanych żołnierzy (na podstawie dostępnych dokumentów archiwalnych): Gefr. Hendt Paul 2 Ldst. Esk. Kav. Schutzen; Uffz. Schreck Gustaw 5 Rgt. Brig. Daussin; Gefr. Franke Emil 8 Rgt. Brig. Daussin; Gefr. Muhle Max 8 Rgt. Brig. Daussin; Gefr. Wagner Paul; Ldst. Konieczny Andress 4 Ldst. Inf. Batl. Rawitsch; Uffz. Nothnagel oraz 10 żołnierzy niezidentyfikowanych

¹⁴ Nazwiska pochowanych żołnierzy (na podstawie dostępnych dokumentów archiwalnych): Offn. Stliv. Uhde Karl 1/ Ldst. Inf. Btl. Master; Whrm. Sowski Valentin 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Whrm. Umbach Eduard 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; 4 . Ers. Res. Förster Karl 1/ Ldst. Inf. Btl. Samte; Ers. Res. Himpel Richard 1/ Ldst. Inf. Btl. Master; Ers. Res. Hiethe August 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ers. Res. Marschallek Johannl 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ers. Res. Smiegek Michael 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ers. Res. Goldammer Oskar 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ers. Res. Lange Arthur 1/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Matysiak Albert 2/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Mahet Karl 2/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Grudmenn Henrich 3/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Nowacki Andreas 3/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Uryany Martin 3/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Ldst. Machay Anton 3/ Ldst. Inf. Btl. Samter; Offn. Manet Franz 3/ Ldst. Inf. Btl. Master; Uffz. Dlöhe Gregor 4/ Ldst. Inf. Btl. Master; Uffz. Mning Emil 4/ Ldst. Inf. Btl. Master; List. Sawalla Jgnas

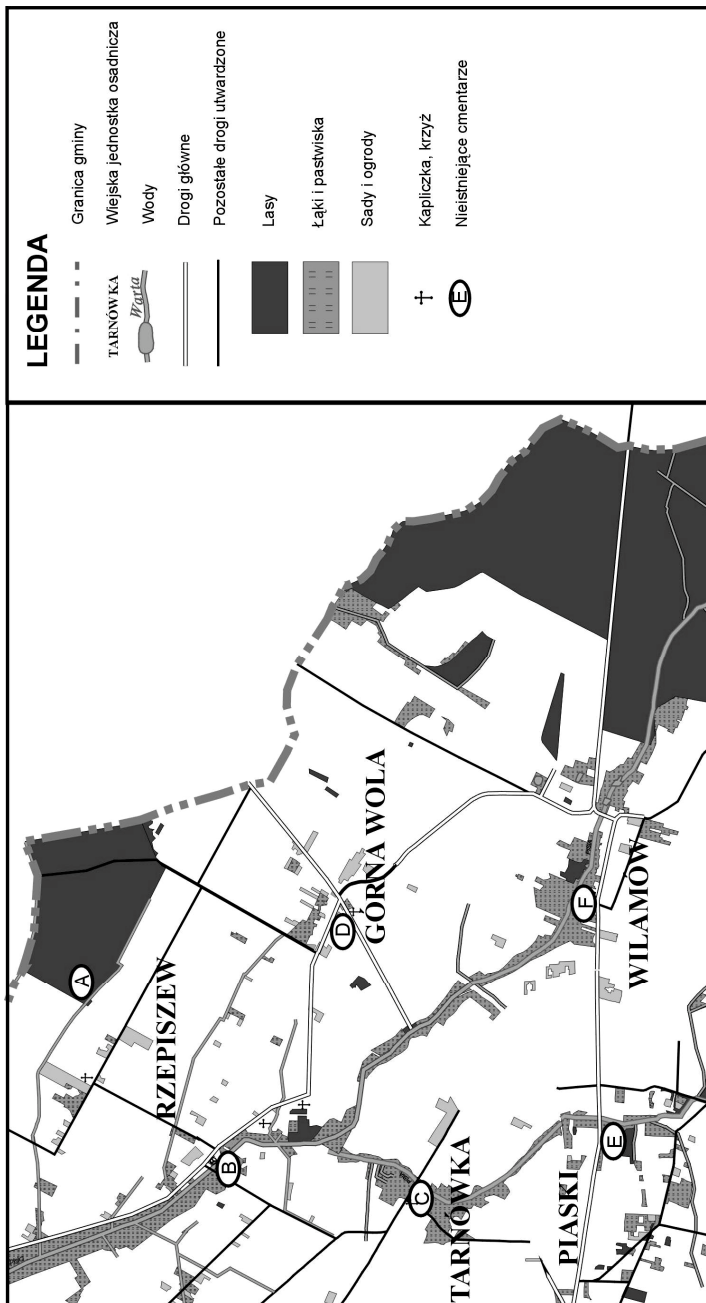
listopada 1914 r. Znajdowała się tu betonowa płyta z rzeźbą i wyrytymi nazwiskami, obecnie umieszczona na cmentarzu w Szadkowicach.

Rys. 12. Szkic sytuacyjny kwatery w lesie w Rzepiszewie z 1926 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Rys. 13. Szkic sytuacyjny kwatery położonej na polu w Rzepiszewie z 1926 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

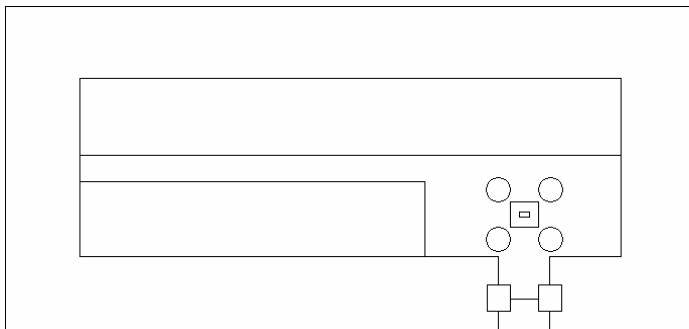

Rys. 14. Miejsca zlikwidowanych cmentarzy w Rzepiszewie, Tarnówce, Górnej Woli, Piaskach i Wilamowie
 Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy 1:25 000

Cmentarz w Tarnówce położony był przy polnej drodze Tarnówka–Osiny (oznaczony literą C na rys. 14). Po ekshumacji z 1938 r. szczątki przeniesiono do Lasu Szadkowskiego. Spoczywało tu 36 żołnierzy niemieckich i 7 rosyjskich, poległych 20 i 21 oraz 30 listopada 1914 r.

Według dokumentów sporządzonych przez Niemców, które znajdują się w Archiwum Państwowym w Sieradzu, cmentarz miał kształt prostokąta o wymiarach 22 x 11 m (rys. 15). Wydzielone były dwie kwatery: mniejsza o długości 12 m i szerokości 2,5 m, i większa o wymiarach 19 x 2,5 m. Brama znajdowała się po prawej stronie. Na szkicu zaznaczone jest również miejsce ustawienia obelisku, nie wiadomo jednak, czy stał tam w rzeczywistości.

Rys. 15. Szkic sytuacyjny cmentarza w Tarnówce z 1926 r.

Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

W Górnej Woli istniał cmentarz z I wojny światowej, z którego szczątki po ekshumacji przeniesiono na cmentarz do Szadkowie¹⁵. Mogiła była położona po prawej stronie drogi Lutomiersk–Szadek w centrum wsi, w pobliżu miejsca, gdzie dziś znajduje się metalowy krzyż (oznaczony literą D na rys. 14). Pochowani tu byli żołnierze rosyjscy. W okolicy wsi znajdowały się również pojedyncze mogiły żołnierzy niemieckich.

Wieś Piaski to kolejne miejsce już nieistniejącego cmentarza z I wojny światowej. Mogiła była położona na górcie, na skraju lasu, po prawej stronie w kierunku Wilamowa (oznaczona literą E na rys. 14). Pochowano tu 34 żołnierzy niemieckich i 7 rosyjskich, którzy

¹⁵ Według informacji uzyskanych od p. Stępnia z Górnej Woli.

zginęli w 21 listopada 1914 r. Szczątki z tego miejsca po ekshumacji w 1938 r. przeniesiono prawdopodobnie do Szadkovic. Nie jest jednak wykluczone, że cmentarz został zniszczony podczas II wojny światowej.

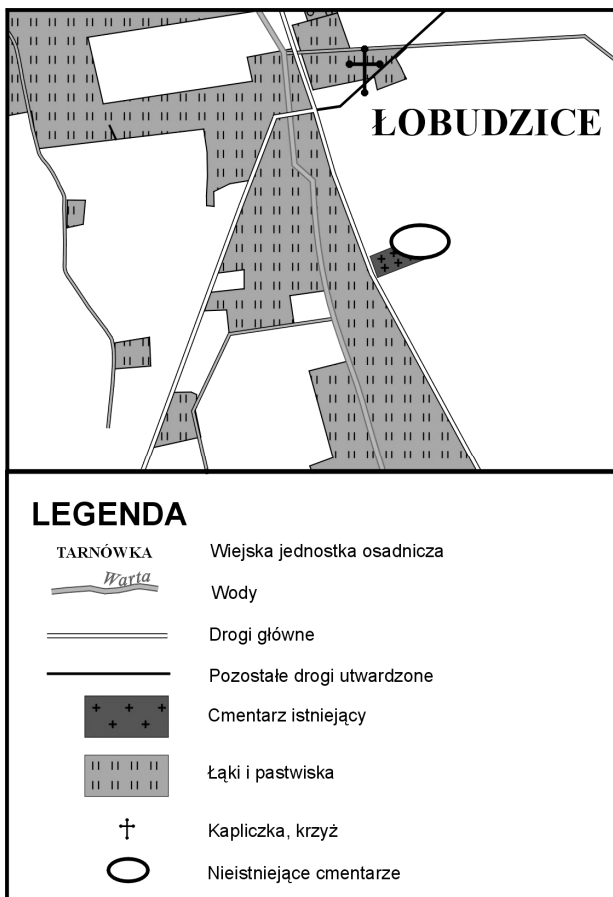
We wsi Wilamów po lewej stronie drogi w pobliżu krzyża na terenie prywatnej posesji nr 1a (według informacji p. Walentego Sobczaka) istniała mogiła z I wojny światowej (oznaczona literą F na rys. 14) (fot. 8).

Fot. 8. Miejsce po cmentarzu z I wojny światowej w Wilamowie
Źródło: zdjęcie A. Kaźmierska

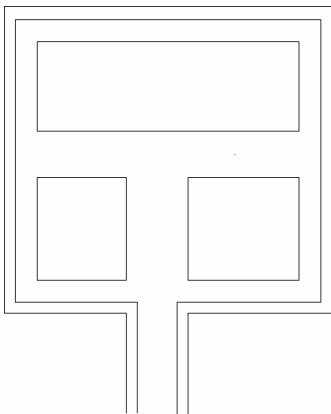
Pochowanych tu było 12 żołnierzy rosyjskich. Po ekshumacji przeniesiono poległych na cmentarz zbiorowy do Szadkovic.

Ostatnie miejsce spoczynku żołnierzy z I wojny światowej na obszarze gminy Szadek znajdowało się na terenie cmentarza ewangelickiego w Łobudzicach (rys. 16). Pochowano na nim 9 żołnierzy niemieckich oraz 1 rosyjski. Wszyscy polegli 20 i 22 oraz 30 listopada 1914 r. Mogiły były położone w południowo-zachodnim rogu cmentarza, zaraz przy murze. Na szkicu z Archiwum Państwowego w Sieradzu widać, że kwatery miały wymiary 6,5 x 7 m (rys. 17).

Rys. 16. Miejsce zlikwidowanego cmentarza w Boczkach
Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy 1: 25 000

Wydzielone były trzy groby, dwa mniejsze ułożone względem siebie symetrycznie o wymiarach 2,2 x 2,5 m i 2,2 x 2 m i jeden większy ułożony za nimi, o wymiarach 2,2 x 6 m. Obecnie żaden z tych grobów nie istnieje.

Rys. 17. Szkic sytuacyjny kwatery z I wojny światowej na cmentarzu w Łobudzicach z 1926 r.

Źródło: Archiwum Państwowe w Sieradzu

Na terenie gminy Szadek z pewnością istniały jeszcze cmentarze z okresu I wojny światowej, po których nie zachowała się żadna dokumentacja w archiwum. Najprawdopodobniej wszystkie zostały zlikwidowane podczas ekshumacji w 1938 r., a szczątki przeniesiono na inne, większe cmentarze w Szadkowicach lub Lesie Szadkowskim. Obecnie żadne z tych miejsc nie jest upamiętnione.

Literatura

Akta cmentarzy wojennych z powiatu sieradzkiego 1914–1937, nr: 1, 7, 10–17, 22, 24–25, Archiwum Państwowe w Sieradzu.

Buszko J., *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1986.

Dąbrowski D., *Śladami operacji łódzkiej 1914 r. po okolicy Szadku*, „Na sieradzkich Szlakach”, 1995 nr 3(39).

Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. J. Łaziński, t. 2: Województwo łódzkie, z. 10: Powiat sieradzki, oprac. K. Szczepkowska, Warszawa 1953.

Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.

Milak M., *Pozostali w Polskiej ziemi*, „Na sieradzkich Szlakach” 1998, nr 2(50).

Pawłowski E., *Księga pochowanych żołnierzy polskich w II wojnie światowej*, t. 1., Pruszków 1993.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. XI, Warszawa 1890.

Szkice z dziejów sieradzkiego, Łódź 1977.

Tomaszewicz A., *Ziemia szadkowska na drodze do niepodległości 1914–1920*, „Na sieradzkich Szlakach” 1995, nr 3(39).